

купно й продаж овець у Мшанці Старосамбірського пов. / М. Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1905. – Т. 6. – С. 1–40; **17.** Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів у тиждні і до рокових свят. (Записані у Мшанці Старосамбірського повіту і по сусідніх селах) / М. Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1900. – Т. 3. – С. 33–60; **18.** Зубрицький М. Село Кіндратів (Турчанського повіту) / М. Зубрицький // Житє і слово. – 1895 – Т. 4. – Кн. 5. – С. 216–230; **19.** Колесса Ф. Людові вірування на Підгір'ю в с. Ходовичі Стрийського повіту / Ф. Колесса // Етнографічний збірник. – 1898. – Т.5. – С. 76–98; **20.** Кухаренко С. Худоба в повір'ях і магії селян сучасної України / С. Кухаренко // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Випуск 27. – С. 13–24; **21.** Лепкий Д. Святий вечер в околиці Дрогобича / Д. Лепкий // Зоря. Письмо літературно-наукове для руских родин. – 1882. – Ч. 2. – С. 30–31; **22.** Лицур М. Синтез язичницької та християнської компонент у рибній символіці духовної культури населення Галичини / М. Лицур // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – 2011. – Вип. 3. – С. 131–135; **23.** Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. / [голов. ред. С. Токарев]. – М., 1992. – Т. 2: К – Я. – 711 с.; **24.** Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Львів, 1909. – Т. 11. – С. 1–139; **25.** Охримович В. Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних / В. Охримович // Житє і слово. – 1895. – Т. 3. – С. 387–401; **26.** Охримович В. Про останки первісного комунізму у бойків-верховинців у Скільському і Долинському судовім повіті / В. Охримович // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–16; **27.** Подорожнюк М. Успадкування традиційних бойківських звичаїв і традицій на Рожнятівщині. // Бойки. До 75-річчя товариства “Бойківщина”. – 1–12/2000, 1–12/2001, 1–10/2002 (71–104). – С. 212–215; **28.** Потєбня А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. Ч. I. Рождественские обряды // Слово и миф / А. Потєбня. – М., 1989. – С. 379–443; **29.** Свято Рождества Иисуса Христа в Чернооголові // Подкарпатська Русь. – 1930. – Число 1–2. – С. 19–20; **30.** Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: історико-етнологічне дослідження / М.Тиводар. – Ужгород: Карпати, 1994. – 556 с.; **31.** Тиводар М. Традиційні форми випасу худоби в Українських Карпатах другої половини ХІХ – середини 40-х рр. ХХ ст. / М. Тиводар // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 6. – С. 26–32; **32.** Турянська М. Бойківські звичаї з Різдва Свят, Нового року й Йордану (Тернова Вишня, пов. Турка) // Літопис Бойківщини. – 1934. – № 3. – С. 23–27; **33.** Успенский Б. Филологические разыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского) / Б. Успенский. – М., 1982. – 245 с.; **34.** Франко І. Людові вірування на Підгір'ю / І. Франко // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 160–218; **35.** Чеховський І. День Андрія як “звірине” свято в українців Карпатського регіону та міфологічні риси культових звірів / І. Чеховський // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2000. – Т. 1. – С. 135–146.

УДК 391.4(=161.2:23)

Василь КУЗИК

ПАЛИЦЯ, КЕЛЕФ, ТОПРЕЦЬ У ТРАДИЦІЙНОМУ КОСТЮМІ ГУЦУЛІВ

Стаття присвячена питанню символіки та семантики деяких компонентів вбрання гуцулів (палиця, келеф, топірець). Простежується

їх походження та трансформація від вжиткового призначення або зброї до сувеніра. Розглядається застосування даних компонентів гуцульського вбрання в календарній та весільній обрядовості.

Ключові слова: гуцули, топірець, зброя, аркан, сокира, палиця, келеф, газда.

Василий КУЗИК

ПАЛИЦА, КЕЛЕФ, ТОПОРИК В ТРАДИЦИОННОМ КОСТЮМЕ ГУЦУЛОВ

Статья посвящена вопросу символики и семантики некоторых компонентов одежды гуцулов (палка, келеф, топорик). Прослеживается их происхождения и трансформация от прикладного назначения или оружия в сувенир. Рассматривается применение данных компонентов гуцульской одежды в календарной и свадебной обрядности.

Ключевые слова: гуцулы, топорик, оружие, аркан, топор, палка, келеф, хозяин.

Vasyl KUZYK

STICKS, KELEFS, SMALL HATCHET IN TRADITIONAL COSTUMES HUTSULS

This article is devoted to the issue of symbolism and semantic of some components of the outer garments of the Hutsuls (stick kelef, small hatchet). It is traced their origin and transformation from the household things or weapons to the souvenirs and the application of these components of the clothing in festive and wedding ceremonies.

Keywords: Hutsuls, ax, gun, noose, stick, kelef, outer garment, owner.

Гуцульський костюм, як і інші галузі традиційної культури, давно вже став об'єктом досліджень. Проте існують певні питання, що потребують більш ретельного вивчення. Це стосується походження окремих елементів костюма та їх символіки.

Питання символіки та семантики вбрання і його компонентів опосередковано торкаються багато дослідників, зокрема Гоберман Д. Н. [5, 38-42] у своїй праці «Мистецтво гуцулів» подає різні компоненти вбрання гуцулів, характеризує матеріали та техніки виготовлення. Важливим джерелом етнографії Карпат є праця В.Шухевича «Гуцульщина» [14], в якій зібрано цінний матеріал з гуцульського фольклору, а також важливе місце відведене опису гуцульського одягу та його компонентів. Певного колориту та чистоти першоджерела надає праці манера її написання, цінність якої полягає у використанні гуцульської говірки та народної термінології. Суха Л. М. [13] надає нам цінні відомості про художні вироби з кольорових металів, які доповнюють одяговий комплекс гуцулів.

Матеріали Кайндля Р. Ф. [11] містять цінні відомості з етнографії та фольклору Гуцульщини. Етнографічний матеріал, що стосується гуцульського

костюма, зібраний у двотомній праці О. Воропая “Звичаї нашого народу” [4]. Важливість її полягає у детальному розгляді кожного компонента традиційного костюма, дослідженню походження деяких одягових форм, прикрас, головних уборів та їх ролі і символіки в традиційних обрядах. В книзі Николаєвої Т. А. «Історія українського костюма» в кольорових ілюстраціях комплексів традиційного одягу, наприклад на Буковині, палиця, келеф, топірець є необхідними атрибутами не тільки святкового, а й буденного гуцульського костюма [11, с. 119]. Один із основоположників української етнології Федір Вовк пише «У гуцулів замість палиці носять топірець, у якого на верхньому кінці насаджена невелика, найчастіше мідна сокира, прикрашена майстерним різьбленням. Крім топірців, у гуцулів розповсюджені також прикрашені палиці, але їх носять тільки заміжні жінки» [3, с. 205].

Здавна на Буковині складовим компонентом вбрання гуцулів виступали найрізноманітніші атрибути, але найбільш цікавим є гуцульський топірець у плані трансформації від вжиткового призначення до зброї або сувеніра, а також був універсальним інструментом у горах.

У всіх етнографічних груп – гуцулів, бойків, лемків, польських гуралів, що живуть у Карпатах, одним з головних видів зброї в бійці був “топірець” – ціпок з довгою рукояткою у формі сокирки або молотка – бартка, “валашка”, “балта”, “брєнкач”, “келеф” (або “келеп”), “чекан”. Валашка (словацк. Valaska) – довга (до 1 метра) – важлива частина словацького фольклору в народних танцях, тонка легка сокирка, що використовувалась у минулому словаками як зброя, ціпок. Крім словаків, подібні сокирки мали угорці (фокош). Можливо, саме в цьому і захована причина переносу функцій ціпка, жердини на цю зброю з довгою рукояттю – бартки цілком перейняли усі функції келепа та ціпка, у тому числі і ритуальні. Напевно, гуцульські бартки мали еволюцію саме від легкого бойового топірця - келепа, чекана, клевиця як різновидів бойових сталевих молотків, що мали з однієї сторони тупий обушок, а з іншого боку обуха - гострий видовжений носок.

Назви “келеф” і “чекан”, були відомі також і запорізьким козакам, які запозичили їх в татар. Про те, як були поширені келепи, свідчать слова пісень: “а козак козачий звичай має, келепом по ребрах торкає”. Як у козацькому, так і у польському війську широко вживалися келепи – зброя на довгому держаку, що мала з одного кінця видовжений загнутий донизу дзьобом гострий клевиць, з другого – короткий обушок-молоток. Келепи призначались в основному для пробивання панцирів. З появою кавалерійських пістолетів клевиць взагалі втратив своє призначення як зброї та вийшов із уживання у кінці XVII ст.

У XIX – на початку XX ст. гуцульські майстри виготовляли чимало рукояток до палиць – «топірців». Для «старовіцького топірця» початку XIX ст. характерна коротка груба сокирка, майже прямокутна. В кінці XIX ст. у рукояток палиць розширюється лезо, сильно зазначені врізи відокремлюють його від обушка. Крім сокирки, дуже давніми є рукоятки у вигляді двох

голівки-коників. Загнуте лезо може мати закінчення у вигляді голівки гадюки або трикутний виріз. Головки до жіночих палиць завжди були округлі. Рукоятки декорувались геометричними прямолінійними мотивами, в які вкомпоновувалась шестипелюсткова розетка – символ сонця. Наносили орнамент різцем та вибивали фігурним штампом. Він стилістично поєднувався з формою рукоятки і мав вигляд контурної різьби, яку використовують при виготовленні дерев'яних предметів. Також використовувалась інкрустація іншим металом, перламутром, рогом та бісером. [5, с. 38-42] Як зазначає Гоберман, якщо зброя була доступна не кожному, тому кожен гуцул володів холодною зброєю – «топірцем» з довгою рукояткою, який служив одночасно і палицею для опори у подорожі. З часом топірець, оздоблений гравіюванням, інкрустацією металом по дереву, декоративним дротяним плетінням, перетворився в атрибут святкового вбрання. Іншим чоловічим атрибутом був «келеф» - чоловіча палиця із завитком або у вигляді кінської голови на масивній литій ручці. Таке ж призначення для жінок мала довга палиця з латунним наконечником. Форми чоловічих палиць (топірці, келефи) вказують на їх давнє походження і зв'язок зі старовинною зброєю (чеканами) [5, с. 38-42]. Кайндль характеризує келеф та топірець як складовий компонент чоловічого гардероба, «В робочі дні гуцул носить звичайно із собою свою сокиру, а то й палицю (палиця, келеф) або топірець (топорець); часто вони виготовлені з гідною подиву майстерністю» [9, с. 208].

Топірець являв собою ціпок, у якого на верхньому кінці насаджена невелика, як правило, латунна сокирка, прикрашена різьбленням. Латунна тому, що за часів Польщі та Австро-Угорщини гуцулам було заборонено мати холодну зброю, у тому числі бартки, гуцули вийшли з тієї ситуації, почавши робити бартки декоративні з латуні, міді, срібла. І це не заборонялося. Варто зазначити, що ці декоративні топірці дуже вдало використовувалися як зброя, і голови ними рубали не гірше сталевих. Бували випадки масових побоїщ на зразок «село на село».

Зустрічалися мідні, рідко сталеві чи срібні топірці, вид металу залежав від достатку господаря топірця. Рукоятку виготовляли частіше з явора, груші та горіха, перед обробленням рукоятки її необхідно було просушити протягом двох років. Тепер латунні сокирки заміняють часто на дерев'яні з різними інкрустаціями.

Сокира, топірець-бартка та ніж були інструментом простого люду. Бартки виникли водночас із заселенням карпатських схилів. Її витoki визначають походження не тільки від деяких видів ручної зброї, а й через функціональні потреби мешканців гір при перебуванні на крутих схилах, у тому що, життя людей в лісистих горах має свою специфіку. По-перше, ходити гірськими схилами без бартки-ціпка досить незручно. Однак і звичайна тростина мало чим допоможе у густих хащах. Потрібен був інструмент, який поєднував би ціпок з сокирою. По-друге, в гірських лісових нетрях на людей постійно чекала небезпека зустрічі з хижаками або з розбійниками. Тож для захисту треба було мати зброю.

Гуцульським топірцям не поступаються за вишуканістю й жіночі палиці. У Карпатах їх зазвичай «увінчували»... дзвіночками-шелестами. Щодо їх походження існує таке припущення.

– В цілому світі чоловік пускає дружину наперед, а сам іде позаду. Проте на Гуцульщині водилися не тільки хижі звірі, а й зустрічались опришки, тому чоловік боявся за свою дружину. Отож сам йшов попереду із топірцем, а вона – із паличкою позаду. Гуцул чув її шелести і знав, що з жінкою все гаразд – ніхто її не скривдив. Головки до жіночих палиць завжди були округлі. Рукоятки декорувались геометричним прямолінійним орнаментом, в який вкомпонуувалась шестипелюсткова розетка «ружі» – символ сонця. Орнамент лаконічно поєднувався з формою рукоятки.

Опришкам були відомі кілька видів бойових топірців – барток, а також чекани та келепи. Келеф – це дуже давня зброя, відома ще в глибоку старовину. Бартку опришки досить часто вживали не тільки як ударну зброю, але і як металюну. Держаки бартки прикрашали різьбою, сталеві леза відливали з візерунками. Гуцульські топірці часто використовувались під час бійок у корчмах, де збиралася молодь, тому хлопцям дозволяли лише дерев'яні бартки, аби уникнути каліцтв. За часів Австрії та Польщі поліція мала завдання – слідкувати, щоб топірці не були загострені, заборонялося бити когось лезом чи обухом – інакше наставала кримінальна відповідальність, а от пласкою частиною бити дозволялося. Але в більшій мірі бартка слугувала ознакою одруженого чоловіка – “газди”. У народному фольклорі гуцулів зустрічаються такі вирази як “Є у мене топір, топір, шей кованая бляшка. Не боюся я нікого – ні німця, ні ляшка!”

В XVI - XVII ст. гуцули могли взяти за звичай носіння бартки як приклад панівного класу з їх келефами та чеканами, з якими ті ходили як з ціпком.

Нерідко доповнення одягу послуговували важливими атрибутами в різноманітних обрядах. Важливе місце займає використання топірця на свята і обряди в народному календарі. Наприклад, О.Воропай описує один з таких обрядів – колядницький похід за участю парубків, що несуть на плечах топірці–бартки. До барток під'язані дзвоники, що дзвонять під час танку. Якщо газда має пасіку, він веде колядників на місце, де влітку будуть вулики. Колядники стають колом, падають на коліна, на снігу перед собою роблять хрест топірцем, потім складають топірці лезами досередини, а держаками до себе, на топірці купують шапки (“бо то – як рій бджіл”). Парубки колядують і виголошують побажання господарям [4, с. 632].

У Карпатах, у гуцулів та лемків, танці зі зброєю займали важливе місце. Відомі чоловічі танці з використанням топірця. Прикладна функція бартки пов'язана із танцями – під час їхнього виконання викрикують римовані вигуки-”триндички” в Україні, або “стритетури” у Молдавії і Румунії. Танці ж із бартками стали й одним із методів фізичної підготовки українських “січових стрільців” - військових формувань Австро-Угорської імперії початку XX ст., рекрутованих з жителів Західної України. Наприклад, “Січовий пісняр”, виданий у м. Коломия в 1912 році, відобразив ряд таких вправ, запозичених

здебільшого з народних карпатських танців. І донині українські танці “Гайдук” і “Опришки” виповнюються тільки з таким неодмінним атрибутом, як топірець. Цей топірець-бартка поширилась з України й у танці сусідніх народів – “розбійницькі” танці поляків і “войницькі” (“гайдуцькі”) танці молдаван. Відомим гуцульським чоловічим танцем з топірцем є «Аркан». У ньому основний крок повторюється протягом усього танцю, чергуючись з різноманітними фігурами. Фактично танець до цих пір є у гуцулів елементом ініціацій при вступі у “чоловічий союз”, умовно іменований “Аркан”. “Аркан”, обряд посвячення гуцульського дванадцятирічного хлопця у воїни “легіні”. Також юнак повинен метнути топірцем в гілку, на яку йому вкажуть [6, с. 236]. Після участі в ньому він отримував право здійснювати танці, носити топірець і підперізуватися широким поясом. Тобто ставав потенційним “опришком” (“тим, хто опріч”, член таємного союзу).

Також топірець використовувався у весільній обрядовості гуцулів, до нього прив’язували кольорові стрічки. Із таким топірцем пан молодий з пані молодою йшов запрошувати на весілля, і з ним же ж приходив наречений на свято. На гуцульському весіллі кіс молодої не розплітають, як в інших регіонах України, а відрубують. Кінець коси прив’язують до спеціального кілочка, забитого у стінку, а наречений, танцюючи з дружкою, повинен відрубати косу одним ударом топірця, якщо йому це не вдасться, то це свідчить про нещасливе подружнє життя [4, с. 632].

Отже палиця, келеф та топірець мають спільне походження та виконують ідентичні функції. Побутова функція визначає ці предмети як засоби для пересування. Прикладна функція палиці, келефа та топірця як зброї відома з найдавніших часів. Сакральна функція палиці полягає в ритуально-обрядовому характері цього предмета, який символізує Світове Древо, стовп, на якому тримається світобудова - архетипу, загального для всіх індоевропейських народів. З палицею були пов’язані обряди, вирізали їх на певні свята календарного циклу; сам процес виготовлення бойової палиці, топірця, келефа передавався з покоління в покоління із дотриманням незмінних правил і повір’їв. Зазвичай вирізали палиці з певних, в народі вважали священних, порід дерев, а також традиційно наносили на них узорі, типологічно близькі чоловічий вишивці. Саме як сакральний предмет палиці, келефи та топірці вживалися в окремих обрядових діях, наприклад, в ритуальних боях при колядуванні. Та й самі зіткнення різних чоловічих партій в боях обставлялися цілим склепінням стародавніх обрядів. З сакральною функцією також тісно пов’язана і соціальна функція, особливо яскраво виявлялася у вікових ініціаціях юнаків - до певного віку і обряду посвячення хлопець не мав права носити з собою топірець.

У наш час топірці перетворилися на популярні карпатські сувеніри, але історично це ще й здобуток цивілізації горян Карпатського краю у боротьбі за виживання з природою та супроти завойовників.

Джерела та література: **1.** Бушина Т. І. Декоративно-прикладне мистецтво Радянської Буковини. К.: Мистецтво, 1986. **2.** Вербицький Л. Сницьькі вироби селян на Русі: Взорі промислу домашнього. Львів, 1884. **3.** Вовк Хведір. Студії з української етнології та антропології. – К., 1995. **4.** Воропай О. Звичаї нашого народу : нар.-календар. звичаї, укр. нар. одяг: етногр. нарис / Олекса Воропай ; худож. оформ. І. Бородаєвої.— К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2012. **5.** Гоберман Д. Н. Искусство гуцулов. – Москва. Советский художник 1980. **6.** Грабовецкий В. “Антифеодальная борьба карпатского опришковства XVI-XIX вв.”, Львов – 1966. **7.** Гуцульщина. Историко-этнографічне дослідження. – Київ. Наукова думка. 1987. **8.** Жолтовський П. М. Художне литво на Західних землях України в XVII – XIX ст. – К., 1959. **9.** Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Перекл. з нім. З. Ф. Пенюк, післямова О. М. Масана. Чернівці, 2000. **10.** Матясек І. М. Гуцульські художні металеві вироби. Видавництво: Академії архітектури Української РСР. Київ. – 1954. **11.** Николаева Т.А. Історія українського костюма. Видавництво «Либідь» Київ. – 1996. **12.** Соломченко О. Вибрані статті. До 90-річчя з дня народження педагога, мистецтвознавця, заслуженого працівника культури України «Писаний камінь». – Косів. 2010. **13.** Суха Л. М. Художні металеві вироби українців східних Карпат другої половини XIX-XX ст. – Київ 1959. **14.** Шухевич В. Гуцульщина. Перша і друга частини. Репретне видання. – Верховина: Журнал «Гуцульщина», 1997.